

חקרי מערב ומזרח לשונות, ספרויות ופרקי תולדה

מוגשים ליוסף שיטרית

בעריכת

יוסף טובי ודניס קורזון

⌘

כרמל • ירושלים

מועצת המערכת: יצחק אבישור, סול אזואלוס-אטיאס, משה אזר,
יעקב בן טולילה, משה בר-אשר (יו"ר), יוסף טובי, דניס קורזון

עורך לשוני: יצחק רקנטי

תמונת הכריכה: הציור "המשוררת פריחא בת יוסף" לאלישבע שטרית

ספר זה יצא לאור בתמיכתם הנדיבה של המוסדות האלה:
קרן מתנאל
לשכת הנשיא ולשכת הרקטור, אוניברסיטת חיפה
הפקולטה למדעי הרוח, אוניברסיטת חיפה

מסת"ב 4-142-540-965-978

©

כל הזכויות שמורות להוצאת כרמל, ירושלים תשע"א
סְדָר: פרדס הוצאה לאור, חיפה

תוכן העניינים

כרך א

ה	מפעלו המחקרי של יוסף שיטרית
יא	פרסומיו של יוסף שיטרית
1	שער א מחקרים בלשונות היהודים
3	יצחק אבישור פעלים מרובעים בערבית־היהודית העיראקית (ערביים, ארמיים, עבריים, פרסיים, תורכיים ואחרים) הנגזרים משמות עצם
43	יעקב בן טולילה ה־ <i>jota</i> ההיספאנית בלאדינו של צפון אפריקה
59	משה בר־אשר לשון גבוהה ולשון מדוברת בהעתקות של השרח לשיר השירים במגרב
83	יוסף טובי משלבים לשוניים בתאטרון היהודי בתוניס, במחצית הראשונה של המאה העשרים
111	אהרן ממן המוגרבית היהודית מדוד בוסקילה עד אשר כהן – תחיה או שירת ברבור
135	צבי סדן (צוגויה סאסאקי) בין המקרא לבין תרגום המקרא היירי מאת יהואש

155	אורה (רודריג) שורצולד עברית גלויה וסמויה בלדינו של הרבנים
181	עפרה תירוש-בקר ישן וחדש בתרגום משנת אבות ופירושה
209	שער ב מחקרים בלשון
211	סול אזואלוס-אטיאס לשון השיח הפולמוסי בדרמה המשפטית
235	משה אזור הפוליסמיה בעיני המילונאי
255	אילן אלדר מחקר הלשון העברית באיטליה בימי הביניים
275	מיכל אפרת השתיקה כניב וניבים על שתיקה
299	שוש שקד דו"ח וינוגרד: הפן החברתי שבביקורת, הארות פרגמאטיות
331	שמעון שרביט ה'התגוננות' המילולית מפני כוחן ה'מאגי' של המילים
363	שער ג מחקרים בספרות ובמוסיקה
365	תמר אלכסנדר אכול לפני שיאכלוך – זהות, זיכרון ומיגדר בפתגמי מאכלים ספרדיים-יהודיים
399	אפרים חזן ואורי מלמד צימודי הלשון בשירת רבי אברהם בן-זמרה

- מאיר מלול
 429 "וְאַהֲבָה לְרַעַךְ כְּמוֹךָ" (ויקרא יט, יח) – מי הוא הרַעַךְ ומה זאת אהבה? שארות, אלטרואיזם וביטול ה'אחר' בחשיבת המקרא
- מאיר נזרי
 449 התבנית העל־אזורית המורכבת בשירה העברית במרוקו במאות הי"ט – הכ' בהשפעת המלחון
- יוסף תדגי
 473 שיר לא נודע על סוליקה הצדקת לשמואל מלכא
- אדוין סרוסי
 491 מדריך למוסיקה עות'מאנית קלאסית בלדינו בכתב יד מהמאה ה־18
- אבי עילם-אמזלג
 505 משקל ומקצב מוסיקלי בפיוט של יהודי מרוקו: הסגנון הערנטי
- שער ד
 527 **פרקי תולדה**
- יוסף ינון-פנטון
 529 חיבור מגרבי נגד היהודים: ספר אחכאם אלד'מה לעבד אלכרים אלמגילי
- מיכאל לסקר
 567 יהודי צרפת בשיא העימות המדיני בין צרפת לישראל, 1967-1974
- משה עמאר
 623 לתולדות רבי דוד הלוי
- ירון צור
 657 "מכלול הבלים": רומאנילי והחתונה היהודית במרוקו

כרך ב

מחקרים באנגלית ובצרפתית

- Ruth Amar
**D'une complicité entre objets et stratégies narratives
dans le récit de Tahar Ben Jelloun** *1
- Jean Baumgarten
**The Hebrew elements in the Yiddish ethical literature:
The *Kav ha-Yashar* by Tsvi Hirsh Koidanover
(Frankfurt, 1709)** *15
- Kenneth Brown
**“That’s how it is”: An account of death rituals in Salé,
Morocco (circa 1935)** *31
- David M. Bunis
Native designations of Judezmo as a ‘Jewish Language’ *41
- Ami Elad-Bouskila
The role of titles in al-Tayyib Sālih’s works *83
- André E. Elbaz
**Un manuscrit inédit de médecine populaire de Rabat,
au Maroc, au XIXe siècle** *111
- Dennis Kurzon
Languages in the landscape as an historical index *129
- Gérard Nahon
**Triste 14 juillet 1799 à Jérusalem: Une lettre de
Mardochée-Joseph Meyuhas** *149

Daniel J. Schroeter

**Views from the edge: Jews in Moroccan rural society
(Ighil n'Ogho, 1917–1998)**

*171

Norman A. Stillman

**The functions of Hebrew in Moroccan Judeo-Arabic
(with particular reference to the vernaculars of Fez,
Sefrou, and Meknes)**

*193

עפרה תירוש-בקר

ישן וחדש בתרגום משנת אבות ופירושה¹

(א) הקדמה

מעמדה המיוחד של מסכת אבות בארון הספרים היהודי ידוע לכולי עלמא. מסכת זו, שהיא התשיעית בסדר נזיקין, נבדלת משאר המסכתות בכך שאינה דנה בענייני הלכה מוגדרים. אין היא מכילה ענייני איסור והיתר ואף לא דיני טומאה וטהרה או דיני נזיקין, אלא רצופה היא אמרות חכמה ומוסר, המובאות משמם של כשישים וחמישה תנאים המייצגים את התנאים לדורותיהם.² לא זו אף זו, מסכת אבות נבדלת מכל מסכתות המשנה אף במבנה, בלשונה ובסגנונה.³ נוסף על היותה מסכת בסדר נזיקין של משנת רבי, מסכת אבות היא נדבך חשוב באוסף הליטורגי של כל קהילות ישראל. למן תקופת הגאונים בבבל נתפשט המנהג לשנות את מסכת אבות בשבת.⁴ מדברי הגאונים מסתבר שקראו את פרקי אבות בכל שבתות השנה,⁵ אולם במרוצת הדורות ניכרו הבדלים בין מנהגי הקריאה של מסכת זו בקהילות השונות. ברוב קהילות ישראל נהגו להתחיל את הקריאה בשבת הראשונה שלאחר הפסח. היו קהילות ששנו את פרקי אבות בין פסח לראש השנה, ואילו בקהילות אחרות נתקבל הנוהג לקרוא בשש השבתות שבין פסח לשבועות.⁶

1 אני שמחה להקדיש מאמר זה לכבוד פרופ' יוסף שיטריט, אשר רבות למדתי ממנו בהלכות עבודת השדה עם מסרנים, ברזי חקר הערבית היהודית של צפון-אפריקה ובנתיבות הסוציולינגוויסטיקה. מאמר זה מבוסס על הרצאה שנשאתי בכינוס הבינלאומי השלישי של המרכז ללשונות היהודים וספרותיהם על הנושא "לשונות היהודים שבכתב ושבעל פה", שהתקיים באוניברסיטה העברית בירושלים בסיוון תשס"ח, יוני 2008. מחקר זה (מס' 814/03) נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע.

2 שרביט, לשונה וסגנונה, עמ' 19.

3 שרביט, לשונה וסגנונה, עמ' 11.

4 על פי הדברים המיוחסים לרב שר שלום גאון, גאון סורא באמצע המאה התשיעית, מנהג זה היה דבר מקובל בבבל, וייתכן שכבר דורות רבים לפניו נהגו כן. המנהג התפשט אף בקהילות שמחוץ לבבל. שרביט, מסכת אבות, עמ' 255-256.

5 שרביט, מסכת אבות, עמ' 260.

6 על המנהג לקרוא את מסכת אבות בשבתות, בכל השנה או בתקופה שבין פסח לשבועות (או לראש השנה), ראו: שרביט, מסכת אבות, עמ' 223, 255-266.

כך נהגו בקהילות רבות בצפון־אפריקה,⁷ וזה היה אף מנהגה של קהילת קונסטנטיין אשר במזרח אלג'יריה. בקהילות מסוימות במרוקו חולק ספר משלי לשישה חלקים ונקרא בקרב חבורות של לומדים בבית הכנסת בשבתות שבין פסח לשבועות אחרי הצהריים, סמוך למנחה, עם פרק מפרקי אבות בעברית ובתרגומו לערבית.⁸

תוכנה המיוחד של מסכת אבות ומנהג קריאתה עשאה מסכת נפוצה ומוכרת.⁹ על כן הועלו על הכתב במרוצת השנים תרגומים של פרקי אבות ללשונות יהודים שונות, ובכללן לדינו, יידיש, ערבית יהודית במזרח ובמערב, איטלקית יהודית ופרסית יהודית.¹⁰ נמצינו למדים שהתרגום למסכת אבות נכלל בקורפוס התרגומי המשותף לקהילות יהודיות שונות ברחבי העולם.

קטעי תרגום ערבי־יהודי לחלקים ממשנה אבות מצויים כבר בכתבי יד מימי הביניים, דבר המעיד על תפוצתה של משנה זו באותה התקופה. הדבר בולט לעומת מיעוטם של קטעי גניזה המכילים קטעי תרגום בערבית יהודית למסכתות אחרות של המשנה, ואף אלה קצרים הם.¹¹ ברם, שיעורן של רשימות מילים קשות או בעלות ייחוד מן המשנה, המכונות 'שרח אלפאט', הוא מרובה ביחס.¹² נודעים כמובן פירושיהם הערביים־היהודיים של הרמב"ם בן המאה הי"ב ונכדו, רבי דוד הנגיד בן המאה הי"ג, למסכת אבות.¹³

7 שרביט, מסכת אבות, עמ' 261-262. עדויות למנהג לקרוא את פרקי אבות בתפסיר בין פסח לשבועות בתוניסיה ראו בספרים המכילים פרקי אבות, המוזכרים אצל: הטל, הספרות, עמ' 29-30; פרנקל, הדפוס בג'רבה, עמ' 188, פריט מס' 43 ועמ' 282, פריט מס' 195. ראו גם: ברי־אשר, מסכת אבות, עמ' 330.

8 ראו: ברי־אשר, השרח המערבי, עמ' 6; ר"ב שמחון, "פרקי אבות בין פסח לשבועות אצל יהודי מרוקו", במערכה, שנה י"ח, גיליון מס' 210, סיוון תשל"ח, עמ' 16.

9 שרביט, לשונה וסגנונה, עמ' 12.

10 ראו למשל: א' (רודריג) שורצולד, "טיפוסי התרגומים של פרקי אבות ללאדינו", מסורות ב (תשמ"ו), עמ' 103-118; א' נצר, אוצר כתבי היד של יהודי פרס במכון בן־צבי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 21; הטל, הספרות, עמ' 29-30; י' וצ' טובי, הספרות הערבית־היהודית בתוניסיה (1850-1950), תל אביב תש"ס, עמ' 284; כהן, מסכת אבות, עמ' 280-281; על תרגומים ללשונות נוספות ראו: כהן, שם, עמ' 281-283; בספרייה הלאומית ובספריית מכון בן־צבי בירושלים מצויים תרגומים רבים של שרח לפרקי אבות בערבית יהודית מזרחית ומערבית.

11 לעניין זה ראו: תירוש־בקר, הקראים, עמ' 436-438. על תרגומים קראיים בערבית יהודית למשניות ממסכתות שונות, ראו: תירוש־בקר, שם, עמ' 435-466. ראו גם: O. Tirosh-Becker, "Karaitic Judeo-Arabic Translations of Mishnah Rosh ha-Shanah: On the Meaning of *Ba'alit*", *JQR* 95 (2005), pp. 530-536.

12 תירוש־בקר, הקראים, עמ' 438-440 והערות 12-15 שם.

13 על פירוש הרמב"ם למסכת אבות ראו: שרביט, מסכת אבות, עמ' 45-47. המשנה והמקור הערבי של פירוש הרמב"ם לאבות, כפי שהם מופיעים בעצם כתב ידו של הרמב"ם, נתפרסמו לאחרונה בתוך: י' שילת, מסכת אבות עם פירוש רבנו משה בן מימון, ירושלים תשנ"ד. ראו גם: י' קאפח, מסכת אבות, תירגם מערבית על פי כתב היד המקורי והוסיף מבוא והערות, קרית אונו תשנ"ג; על פירוש פרקי אבות המיוחס לר' דוד בן אברהם מימוני, נכד הרמב"ם ונגיד קהילת מצרים, ראו: א' אלמגור, כתבי־היד של מדרשי ר' דוד הנגיד, ירושלים תשנ"ה, עמ' 215-239, 266-267.

בתקופה מאוחרת יותר רווח השרח למסכת אבות בעל-פה בקרב יהודי צפון-אפריקה. שרר זה הקיף את חמשת פרקיה של מסכת אבות וכן את הפרק 'קניין תורה' שצורף אליה.¹⁴ נזכיר גם את הפירוש המדרשי הארוך בערבית יהודית למשנה אבות ה, ו שנדפס בספר 'ארבעה גביעים', שהיה נפוץ בחלק מקהילות צפון-אפריקה.¹⁵

תרגום לפרקי אבות בערבית יהודית נכלל גם בין ספריו המרובים של הרב יוסף בן דוד גנאסיה (קונסטנטין, אלג'יריה, 1879-1962) ונדפס בלוויית פירוש בערבית יהודית בספר 'מלחמה בשלום', שיצא לאור בדפוס ציון וזאן בתוניס בשנת תרע"ו (1916).¹⁶ ספר זה נכרך (או אמור היה להיכרך) ביחד עם הספר 'אזהרות בן דוד', המכיל את השרח לספר משלי, וזאת על פי הכתוב בשער הספר 'אזהרות בן דוד':

ספר אזהרות בן דוד, ספר משלי בשרח ערבי, ופירושים מתע ראשונים ואחרונים מועתקים מן לשון הקדש ללשון ערבי. ופירכיל ספר מלחמה בשלום, פירוש פרקי אבות בשפת ערבית. וגם כן פירושים עליה מן קדמונים ואחרונים בלסאן ערבי מועתקים מן לשון הקדש.

עניין זה משקף את נוהגן של חלק מן הקהילות היהודיות במגרב לקרוא פרקים ממשלי ופרקים ממסכת אבות בתקופה שבין פסח לשבועות.¹⁷ על פי שער הספר ואף מן הפירוש גופו עולה שהרב יוסף גנאסיה השתמש בפירושים שקדמו לו, ובכללם פירושו של רבנו עובדיה מברטנורא, שאת שמו ציין בפירושו במפורש.¹⁸ לאחר השער נדפסו זו אחר זו הקדמות לשני החיבורים, הקדמה לספר 'אזהרות בן דוד' ולאחריה

14 ראו: בריאשר, השרח המערבי, עמ' 5; הפרק השישי, הנקרא 'ברייתא דקניין תורה'; סופח לפרקי אבות בזמן מאוחר, ולא נדפס ברוב ספרי המשניות, ראו: כהן, מסכת אבות, עמ' 104 הערה 2; שרביט, מסכת אבות, עמ' 223-236.

15 פירוש מדרשי זה בערבית יהודית החל להופיע בספר למן מהדורתו השנייה שנדפסה בליוורנו, תרל"ד. ראו: נ' אילן ונ' דהאן, "עשרה דברים נבראו בערב שבת בין השמשות": מרסיסי מדרשים שבכתב לסיפור עממי כתוב ודבור", מסורות יב (תשס"ב), עמ' 1-5.

16 הרב דניאל גנאסיה, בנו של הרב יוסף גנאסיה, הוציא לאור את פרקי אבות בערבית בלוויית תרגום לצרפתית בשנת 1952. העמודים בערבית נדפסו בגרבה, ואילו העמודים בערבית נדפסו בקונסטנטין. ראו: פרנקל, הדפוס בגרבה, עמ' 414, פריט מס' 444. עובדה זו היא עדות נוספת להתבססותה של השפה הצרפתית בקרב יהודי אלג'יריה ולהידחקותה ההדרגתית של הערבית היהודית. לדיון בתהליך זה ראו: ע' תירוש-בקר, "לשונותיהם של יהודי אלג'יריה", בתוך: ח' סעדון (עורך), אלג'יריה, קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים, ירושלים תשע"א.

17 אם כי לפי עדותו של מר יוסף גנאסיה, מבני קונסטנטין, שלמד מפי הרבנים ישראל גנאסיה ודניאל גנאסיה, בתקופתו לא נהגו לקרוא פרקים מספר משלי יחד עם פרקי אבות בקהילה זו. אני מודה לו מאוד על המידע שמסר בידי באשר לקריאת פרקי אבות בקהילתו.

18 בתחילת הפירוש למשנה א, א כותב הרב יוסף גנאסיה: "משה קבל" קאל רבינו עובדיה" וכו', ובפירוש למשנה א, ד הוא מביא את פירושו של אברבנאל לדברי יוסי בן יעזר. נוסף על כך מביא הרב גנאסיה פירושים נוספים, כשהוא מכנה אותם 'פירוש אכור' מבלי לציין את מקורם המדויק.

הקדמה לספר 'מלחמה בשלום'. בעותק המצוי בספרייה הלאומית בירושלים מופיע השרח לפרקי אבות מייד לאחר שתי ההקדמות, דהיינו השרח למשלי לא נכרך עמו. לאחר כל משנה מנוקדת מפרקי אבות (כולל פרק קניין תורה) מופיע בספר זה תרגומה לערבית יהודית ולאחריו פירושה בערבית יהודית. בתחילת פירושו לפרק 'קניין תורה' מסביר הרב גנאסיה לקהל יעדו שזו ברייתא, בעוד חמשת פרקיה הקודמים של המסכת הם משניות.¹⁹ כמקובל בקהילות רבות את הספר פותח חלקה הראשון של משנה סנהדרין י, א: "כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא" וכו'.²⁰ מעמדה המיוחד של מסכת אבות בקהילת קונסטנטין ניכר גם בכך שתרגומה יצא לאור בספר נפרד, ולא נכלל בתרגום המקיף של המשנה לערבית יהודית שחיבר הרב יוסף גנאסיה בשנות השלושים של המאה העשרים. תרגום זה, הנקרא 'נשמת כל חי', מחזיק חמישה-עשר כרכים ומלווה בפירושו, הכתוב אף הוא בערבית יהודית חדשה.²¹ בהקדמה לכרך הראשון של תרגום המשנה ציין הרב יוסף גנאסיה את מניעיו להכנת התרגום והפירוש הללו: "האד אל מצחאף הווא תפסיר למשנה בלערי לדממת לולאד אלי פי תלמוד תורה ופי עץ-חיים". כלומר: "הספר הזה הוא תרגום / פירוש למשנה בערבית [שהוכן] למען התלמידים בתלמוד תורה [ובישיבה] עץ-חיים".²²

במאמר זה נבחן את רובד לשון התרגום לפרקי אבות בספר 'מלחמה בשלום' לעומת רובד לשון הפירוש המתלווה אליו. הלשון הערבית היהודית של קהילת קונסטנטין משתרעת למן הרובד הגבוה של לשון השרח לתהלים ועד לרובד לשון הדיבור, המצוי בעברה השני של המשרעת. מיקומו היחסי של כל רובד תלוי במינון של ישן מול חדש, של ארכאי-שמרני לעומת דיאלקטי.²³ בדיקת שיעורן

19 "האדי ברייתא, לאכן לכ'מס פרקים לי ג'אזו לכל משניות, ואש הווא לפירו לי בין למשנה ולברייתא?", ובהמשך דבריו שם הוא מסביר לקוראיו את ההבדל בין משנה לברייתא. ראו: גנאסיה, ספר מלחמה בשלום, דף לב, ע"ב.

20 "כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא שנאמר: 'ועמך כלם צדיקים לעולם יירשו ארץ נצר מטעי מעשה ידי להתפאר' (ישעיהו ס, כא)". על פתיחת מסכת אבות בנוסח זה ראו: שרביט, מסכת אבות, עמ' 63, וראו את דברי ר' יעקב בן שמשון (=ר"ש) בן המאה ה"א המובאים שם.

21 גנאסיה, נשמת כל חי, ט"ו כרכים, קונסטנטין-ג'רבה 1936-1933. ראו: תירוש-בקר, תהלים, עמ' 4-6. תרגומו של סדר נזיקין לערבית יהודית מצוי בחלקים החמישי והשישי של 'נשמת כל חי', ברם מסכת אבות אינה נכללת בחלקים האלה, שהרי התרגום והפירוש לפרקי אבות כבר הופיעו בספרו 'מלחמה בשלום' בשנת 1916. על החלקים החמישי והשישי של 'נשמת כל חי' ראו: פרנקל, הדפוס בג'רבה, עמ' 233-232.

22 תרגום המשנה ופירושה היו רק חלק קטן ממפעלו החינוכי רחב ההיקף של הרב יוסף בן דוד גנאסיה. על יצירתו הענפה ראו: תירוש-בקר, מי כומוך, עמ' 322-323 והביבליוגרפיה המופיעה בהערה 34 שם.

23 ראו: תירוש-בקר, תהלים, עמ' 305-319; תירוש-בקר, אחדות הלשון, עמ' 198-204; דיון ברובדי הלשון בערבית היהודית של קונסטנטין הבאתי גם בהרצאה על "מילות ההצגה בערבית היהודית הכתובה במזרח אלג'יריה", שנשאתי בכינוס על העברית ועל לשונות היהודים שנערך באוניברסיטה העברית לכבוד פרופ' משה בראשר בנובמבר 2007. הרצאה זו עתידה להתפרסם באכסניה אחרת.

היחסי של תופעות הלשון השמרניות או הדיאלקטיות המופיעות בתרגום ובפירוש למסכת אבות היא שתשמש אותנו לקבוע את רובד הלשון המשמשת בהם.²⁴ נציין כי טקסט הפירוש הערבי-היהודי של משנה אבות כפול באורכו מטקסט התרגום הערבי-היהודי של משנה זו. הפירוש מכיל 10,095 תיבות, ואילו התרגום מכיל 5,264 תיבות. התופעות הלשוניות שנבדקו בטקסטים אלה הושוו גם למדגם מן התרגום והפירוש הערביים-היהודיים של המשנה, שנדפסו בחיבור 'נשמת כל חי' הנזכר לעיל. המדגם מכיל שלוש מסכתות מסדר מועד: יומא, סוכה וראש השנה. היקפו של התרגום לשלוש המסכתות הללו (6,530 תיבות) דומה להיקפו של התרגום למסכת אבות. לשם הקיצור נכנה מדגם זה בדיון להלן בשם 'משנה סדר מועד'. כן הקבלנו את התופעות הלשוניות המופיעות בתרגום למשנה ובפירושה למצוי בשרח למקרא על פי מסורת קונסטנטיין.²⁵

לנוחות הקורא הבאתי במאמר זה את מספור המשניות ממסכת אבות כמקובל במהדורת אלבק-ילון למשנה.²⁶ בספרו של הרב יוסף גנאסיה אין המשניות ממוספרות. נוסח המשנה העברית (למעט ניקודה) וכמובן אף נוסח התרגום והפירוש בערבית יהודית הובאו במאמר זה כהופעתם בספרו של הרב יוסף גנאסיה.²⁷ בדוגמות מן התרגום לפרקי אבות הובא תחילה התרגום הערבי-היהודי ולאחריו המקור העברי.

ב) צמידות למקור העברי

בטרם נדון בתופעות מתחום הצורות והמילון, נקדים מילים אחדות על ההיבט התחבירי. ברי כי אין להשוות בין התרגום הערבי-היהודי לבין הפירוש הערבי-היהודי מבחינה תחבירית. התרגום (השרח) צמוד למקור העברי, ואילו הפירוש כתוב על פי נוהגי הלשון המקומית. ברם מעניין לעמוד על מידת הצמידות של התרגום לפרקי אבות למקור העברי.

24 הרי היקרות אחת יכולה להיות פליטת קולמוס או חדירה מקרית של תופעה מלשון הדיבור לתוך הטקסט הכתוב.

25 על היקפו של השרח למקרא במסורת קונסטנטיין, ראו: תירוש-בקר, אחדות הלשון, עמ' 197, 204. על תת-הרבדים בתוך רובד לשון השרח למקרא מקונסטנטיין, ראו: תירוש-בקר, אחדות הלשון.

26 ששה סדרי משנה מפורשים בידי חנוך אלבק ומנוקדים בידי חנוך ילון, סדר נזיקין, ירושלים תל-אביב תשי"ג. לסוגיית ההבדלים בחלוקת פרקי אבות למשניות בין כתבי היד ודפוס וילנא ראו: שרביט, מסכת אבות, 278-291.

27 ההבחנה בין ג' ל-ג' סומנה במאמר זה כדלקמן: ג' נדפסה ג', ואילו ג' נדפסה ג.

כמאפיין את השרוח במגרב, גם התרגום הקונסטנטיני למסכת אבות צמוד מילה במילה לסדר המילים במקור העברי ולא מצינו בו פרפרוזות.²⁸ צמידות זו ניכרת בכל הדוגמות מן התרגום המובאות להלן במאמר. לא זו אף זו, בשרח זה מתורגמת גם מילית המושא הישיר העברית 'את' בכל היקרויותיה באמצעות המילה 'אילא', שאינה משמשת בתפקיד זה בערבית.²⁹ למשל:

תרגום אבות א, ד: וכן שארב בלעטש אילא כלאימהום. "והוי שותה בצמא את דבריהם".
תרגום אבות א, יב: יחב אילא לכ'לאייק ויקרבהום לשריעא. "אוהב את הבריות ומקרבן לתורה".

מבחינה זו דומה השרח למסכת אבות ללשון השרח הקונסטנטיני למקרא³⁰ ושונה מן התרגום הערבי־יהודי למשנה סדר מועד, 'נשמת כל חי', אשר המילית 'את' אינה מתורגמת בו.³¹ נציין כי תרגומה של מילית המושא הישיר 'את' אינו משותף לכל השרוח במגרב.³² עוד נזכיר, כי גם בתרגומים ערביים־יהודיים פרה־סעדיאניים תועד תרגומה של מילית המושא הישיר 'את'.³³

28 בניגוד לשרח לאבות במסורת תאפילאלת, שמרובה בו התרגום החופשי ויש בו פרפרוזות, ראו: בר אשר, המילים העבריות, עמ' 189.

29 על שימוש דומה בתרגומים ערביים־יהודיים אחרים במזרח ובמערב, ועל המגמות הניכרות בשימוש במילה 'אילא' לתרגום 'את' ראו: תירוש־בקר, תהלים, עמ' 294-297.

30 למעט השרח לקהלת, ש'את' תורגמה בו רק בכמחצית מהיקרויותיה. ראו: תירוש־בקר, אחדות הלשון, עמ' 203-204.

31 גם בתרגום הערבי־יהודי מקונסטנטיני לפיוט 'מי כמוך' לרבי יהודה הלוי לא תורגמה מילית המושא הישיר 'את'. ראו: תירוש־בקר, מי כמוך, עמ' 326-328.

32 ראו: בראשר, השרח המערבי, עמ' 7 והערה 25 שם. על תרגומה של 'את' בשרח של יששכר בן סוסאן המערבי שחי בצפת במאה ה'טז', ראו: ד' דורון, "לדרכי התרגום של המילית 'את' ב'אלשרח אלסוסאני לכ'מסת ג'זא אלתורה", בתוך י' מנצור (עורך), מחקרים בערבית ובאסלאם, כרך ב, רמת גן תשל"ח, עמ' 25-9.

33 ראו: י' טובי, "שרידי תרגום ערבי לתורה קודם לתפסיר רב סעדיה גאון", מסורות ז (תשנ"ג), עמ' 89-90; י' טובי, "תרגום ערבי־יהודי עממי נוסף לתורה", בתוך מ' בראשר (עורך), מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 486. עיין גם: J. Blau, "On a Fragment of the Oldest Judaeo-Arabic Bible Translation Extant", in J. Blau & C. Reif (eds.), *Genizah Research after Ninety Years: The Case of Judaeo-Arabic*, Cambridge 1992, pp. 32-33; בלאו וס' הופקינס, "תרגומי מקרא קדומים לערבית־יהודית", פעמים 83 (תש"ס), עמ' 10.

ג) תופעות ארכאיות בתרגום כנגד תופעות דיאלקטיות בפירוש

נבחן עתה תופעות המבדילות בין לשון התרגום למסכת אבות לבין לשון הפירוש של מסכת זו. כפי שנראה להלן, הבדלים אלה מעידים על שמרנותה היחסית של לשון התרגום לעומת מגמה ברורה של קירוב לשון הפירוש ללשון הדיבור. דהיינו, תופעות לשון ארכאיות מופיעות בתרגום למסכת אבות כנגד תופעות לשון דיאלקטיות המצויות בפירושה.

1. כינוי הגוף לנוכח

בתרגום לאבות משמש כינוי הגוף הפרוד לנוכח 'אנתא', או הווריאנט 'נתא', בכשלושה רבעים מן ההיקריות (74%), בעוד שהכינוי 'אנתי' מופיע רק בכרבע מן ההיקריות (26%).³⁴ לעומת זאת בפירוש למסכת אבות נוהגת דווקא הצורה 'אנתי' או 'נתי' כמעט בכל ההיקריות (93%). הצורה 'אנתא' נקרתה בפירוש רק פעם אחת.³⁵ דוגמות:

תרגום אבות ב, טז: וליש **אנתא** ולד חראר ליתבטל מנהא. "ולא אתה בן חורין להבטל ממנה".
 תרגום אבות ב, א: וליש **נתא** ג'אי לידין עבירה. "ואין אתה בא לידי עברה".
 פירוש אבות ה, ה: האכדאך **אנתי** יא בן אדם.
 פירוש אבות ד, טו: סבבק **נתי** לעאפ'יאי לצאחבך.

בשרח הקונסטנטיני לתהלים משמשת תמיד הצורה 'אנתא' לנוכח, ואילו בלשון הדיבור של יהודי קונסטנטיין נתמזגו כינויי הגוף לנוכח ולנוכחת בצורה *enti*.³⁶ רואים אנו, אפוא, כי התרגום לאבות שומר מבחינה זו במידה רבה על מאפיין של לשון השרח למקרא, בעוד שבפירוש משמשת הצורה הדיאלקטית. בפירוש למשנה מועד מופיעה רק הצורה הדיאלקטית 'אנתי', וכך גם בתרגום למשנה של סדר זה.³⁷ להשלמת התמונה נציין כי בפי המוסלמים בקונסטנטיין נשתמרה הבחנה בין כינוי הגוף לנוכח *nta* או *nta:ya* לבין כינוי הגוף לנוכחת *nti* או *ntiyya*.³⁸

34 סך כל ההיקריות בתרגום מסכת אבות: 17 'אנתא'/'נתא', 6 'אנתי'.

35 סך כל ההיקריות בפירוש מסכת אבות: 14 'אנתי'/'נתי', ורק היקרות אחת של הצורה 'אנתא'.

36 תירוש-בקר, תהלים, עמ' 256.

37 בתרגום לשלוש המסכתות שנבדקו ממשנה סדר מועד מצינו את הצורה 'אנתי' פעמיים, ולא הופיעה בו הצורה 'אנתא' כלל. בפירוש למסכתות אלה הופיעה רק הצורה 'אנתי' פעם אחת.

38 לאראבה, קונסטנטיין, עמ' 103.

2. מילות הצגה

בתרגום לפרקי אבות משמשות בעיקר מילות ההצגה 'האכדא' ו'הוודא',³⁹ האופייניות לרובד לשון השרח למקרא ולספרות הבת־מקראית על פי מסורת קונסטנטין (למשל, בשרח להגדה של פסח). כן מופיעות בו הצורות 'האכדאך' ו'האכד' הנקרות במגוון רחב של טקסטים מעיר זו.⁴⁰ מן התרגום נעדרו לחלוטין צורות להגיות מובהקות.⁴¹

תרגום אבות ה, א: והוודא בקאול ואחד יקדר ליתכ'לק. "והלא במאמר אחד יכול להבראות".

תרגום אבות ד, ה: והאכדאך כאן הלל יקול. "וכן היה הלל אומר".

תרגום אבות ו, י: האכדא קאל אללאה אסמא כרסייא ולארץ' מנזל רג'לייא. "כה אמר ה' השמים כסאי והארץ הדם רגלי". [ישעיה סו, א]

לעומת זאת, בפירוש לאבות משמשות בעיקר מילות ההצגה הלהגיות, ר'א'⁴² הבאה בלוויית כינויים, 'האו' ו'כדאלך'.⁴³ לצדן מופיעות גם הצורות השכיחות 'האכדאך' ו'האכד' שנזכרו לעיל.⁴⁴ שילוב דומה של מילות הצגה מצוי גם בתרגום למשנה סדר מועד ובפירושה.⁴⁵

39 זה כתיבה של מילה זו בתרגום לאבות. בחיבוריו האחרים של הרב יוסף גנאסיה מופיעים גם הכתיבים 'האוודא', 'האוודא' ו'הוודא'. הצורה 'האוודא' משמשת לתרגום 'הנה' גם במסורות שרח מוגרביות אחרות, למשל: בראשר, השרח המערבי, עמ' 18; בראשר, לשון לימודים, חלק ג', עמ' 168, 350, 355, 514-515; בראשר, שיר השירים, פסקות 12 ו'41; י' תדגי, "מחזור בערבית-יהודית מערבית", מסורות ח (תשנ"ד), עמ' 110; תירוש־בקר, מי כמוך, עמ' 359-360 (לצד צורות אחרות).

40 דיון נרחב במילות ההצגה המשמשות במגוון טקסטים מקונסטנטין הובא בהרצאתי הנזכרת בהערה 22 לעיל.

41 מילות ההצגה שהופיעו בתרגום: 5 היקריות של 'האוודא'/'הוודא'/'הוודא', 3 'האכדאך', 3 'האכד', ופעם אחת 'האכדא' בתרגום הפסוק ישעיה ס, א. לא הופיעו בו מילות ההצגה הדיאלקטיות 'רא' ו'האו'.

42 למילה 'רא' שימושים אחדים בטקסטים הערביים-היהודיים מקונסטנטין: היא עשויה לתרגם את המילה העברית 'הרי' כאשר הוא מופיעה בטקסט העברי המתורגם. לעתים תפקידה הוא כמעין קופלה, העשויה לשמש להפניית תשומת הלב והדגשה, ולעתים היא מדגישה כי הפועל מצוי בעיצומה של הפעולה ומשמשת לאקטואליזציה של הפעולה. פירוט הנתונים הובא בהרצאה הנזכרת בהערה 22 לעיל.

43 בחיבור 'לשון לימודים' פרי עטו של רבי רפאל בירדוגו ממכנאס משמשות הצורות 'האגדא' ו'האגדאך' לתרגום המילה 'כך'. לדברי בראשר הצורה 'האגדאך' אופיינית ללשון הדיבור במכנאס ואילו 'גדאלך' היא מילה האופיינית לשרח. ראו: בראשר, לשון לימודים, כרך ג, עמ' 528, 535, כרך ד, עמ' 188-189 והערה 8 שם; בראשר, שיר השירים, פסקות 25 ו'26; בראשר, שכבות הלשון, עמ' 47.

44 מילות ההצגה שהופיעו בפירוש: 51 היקריות של 'רא', 15 'כדאלך', 13 'האכדאך', 8 'האכד', 4 'האו'.

45 בתרגום שלוש המסכתות ממשנה מועד: 11 היקריות של 'האכדאך', 8 'האכד', 7 'האו', 5 'רא'. בפירוש שלוש המסכתות הללו ממשנה מועד: 5 היקריות של 'האכד', 3 'האכדאך', 4 'רא'.

פירוש אבות ג, טו: כל מא יעמל בן אדם ואלו פ"י חדרי חדרים ראהו מכשוף קדאם השי"ת.
 פירוש אבות ה, ה: וביהא קאל אתנא האו ירושלים מלייאנא חנאש ועקארב.
 פירוש אבות ג, א: והווא יג'אווב האכד והאכד.
 פירוש אבות ב, א: וכדאלך מא יעמלש לצאחבו אשי לי מא יחבש יעמלו לנפ'סו.

3. מילות שלילה

הבדל בולט בין לשון התרגום לאבות ללשון פירושה משתקף במילות השלילה המשמשות בהן. בתרגום לאבות משמשת כמעט רק מילת השלילה 'ליש', אשר מצאנדה ב-92% מן ההיקריות של צורות שלילה בתרגום זה. מצינו אך חדירה מועטה של צורות השלילה הלהגיות 'מא...ש' ו'מושי' לתרגום זה.⁴⁶ למשל:

תרגום אבות ג, יז: אידא ליש דרך ארץ, ליש שריעא. "אם אין דרך ארץ אין תורה".
 תרגום אבות ה, יג: ליש יעטי וליש יעטיו אוכ'רין צ'אלם. "לא יתן ולא יתנו אחרים רשע".

מילת השלילה 'ליש' אופיינית במובהק ללשון השרח למקרא על פי מסורת קונסטנטיין. מקורה ב-*لَيْسَ* שבערבית הקלאסית, היא מאובנת ואינה ניטית לפי גופים. תופעת התאבנותה של *لَيْسَ* מתועדת כבר בערבית הנוצרית מן האלף הראשון, בערבית היהודית של ימי הביניים ובערבית הבינונית המוסלמית המוקדמת.⁴⁷ בשרח הקונסטנטיני למקרא מתרגמת המילה 'ליש' את מילות השלילה העבריות השונות 'לא', 'אין', 'אל', 'ובל' בהופיעה לפני שמות עצם, שמות תואר, צורות פועליות וצירופי יחס ללא כל הבדל.⁴⁸ המילה 'ליש' או 'ליס', שנעלמה מהדיבור החי בלהגים המודרניים, נשתמרה בלשון השרח בקהילות יהודיות דוברות ערבית. היא משמשת כאחת ממילות השלילה העיקריות בתרגומו של יששכר בן סוסאן המערבי לתורה, וכן מצויה היא בשרח של יהודי תאפילאלת.⁴⁹ בשרח של יהודי

46 מילות השלילה המופיעות בתרגום למסכת אבות: 92% 'ליש' (158 היקריות של 'ליש' ופעם אחת 'ליס'), 3 היקריות של 'לא', 5 'מא'/'מא...ש', 4 'מושי', ופעם אחת 'לם'.

47 בלאו, דקדוק, עמ' 143, סעיף א206; J. Blau, *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic*, Third revised edition, Jerusalem 1999, pp. 87; 132, J. Blau, *A Grammar of Christian Arabic*, Louvain 1967, vol. 2, p. 305, § 204

48 תירוש-בקר, תהלים, עמ' 280-281.

49 דורון, יששכר בן סוסאן, עמ' 138, 142-145; בר-אשר, שכבות הלשון, עמ' 47-48 (לאייס).

קונסטנטין למקרא היא מתייחדת בהגייתה בשי"ן ובהשתלטותה כמילת השלילה היחידה.

לעומת לשון התרגום לפרקי אבות, בפירוש למסכת זו משמשות צורות השלילה הלהגיות⁵⁰ 'מא...ש' או 'מא' לשלילת הפועל (הן מופיעות בכ-80% מתבניות השלילה בטקסט), ו'מושי' (mawši) שמקורה ב-mā+huwa+ši, המשמשת בכ-13% מתבניות השלילה בטקסט.⁵¹ נעיר כי האלמנט '-ש' אינו מופיע לאחר מילת השלילה 'מא' כאשר יש במשפט רצף של מילות שלילה, או כאשר מופיעה מילת שלילה ולאחריה במשפט מילים כגון 'גיר' או 'זתא'. נציין כי בפירוש לאבות לא נקרתה ולו הופעה אחת של מילת השלילה 'ליש'. תמונה דומה מצטיירת הן בתרגום הן בפירוש למשנה סדר מועד פרי עטו של הרב גנאסיה.⁵²

פירוש אבות ג, כב: ומא נערפ'ש אש הייא אטריק למליחא.
פירוש אבות ב, ט: עלא כ'אטר מא יסרק מא יכ'טף מא יעמל חתא צ'רורא.
פירוש אבות ד, כ: ג'א רבי מאיר קאל לקראייא מא ג'את לא פ'סגיר לא פ'י כביר.
פירוש אבות ב, ד: יבקא לג'רץ' מליח לאכן לפ'על מושי מליח.

4. מילות השוואה

בתרגום למשנה אבות משמשת רק מילת השוואה אחת – 'כיף', המתרגמת את כ"ף ההשוואה העברית. בכמחצית מהיקריותיה הופיעה המילה בצירוף 'כיף מא קאל לפסוק', דהיינו 'כמו שנאמר בפסוק', המתרגם את 'שנאמר' העברית.⁵³ מילת ההשוואה 'כיף' היא הנפוצה גם בשרח הקונסטנטיני לתהלים ולאיוב.⁵⁴

50 מילות השלילה הלהגיות 'מא'/'מא...ש' הן המשמשות בתרגומי התפילות של שמואל מלכא מפאס, ראו: תדגי, תרגומי התפילות, עמ' 293-294.

51 מילות השלילה המופיעות בפירוש למסכת אבות: 81% 'מא'/'מא...ש' (308 היקריות, כולל 3 היקריות של 'מאכאנש'), 13% 'מושי' (49 היקריות, כולל היקרות אחת של 'מוש'), 2 היקריות של 'מאשי', 12 'לא', 7 'בלא', ופעם אחת 'בלאשי'. הצורה 'ליש' לא הופיעה בפירוש לאבות כלל.

52 מילות השלילה המופיעות בתרגום המשנה מועד: 79% 'מא'/'מא...ש' (112 היקריות, מתוכן: 91 'מא...ש', 21 'מא'), 10% 'מושי' (14 היקריות), 3 היקריות של 'מוש', 4 'מאכאנש', 5 'לא', 4 היקריות של 'לא' – ולא...'. מילות השלילה המופיעות בפירוש למדגם ממשנה מועד: 56 היקריות של 'מא'/'מא...ש' (מתוכן 9 'מא'), 8 'מושי', 2 'מוש', 8 'לא'. הצורה 'ליש' לא הופיעה כלל בתרגום ובפירוש למדגם ממשנה מועד.

53 בתרגום לאבות נקרתה המילה 'כיף' 90 פעמים (מתוכן 46 פעמים בצירוף: 'כיף מא קאל לפסוק'). הצורה 'בחאל' לא הופיעה כלל.

54 מילת ההשוואה הלהגית 'בחאל' מופיעה רק ב-7% מן ההיקריות בשרח לתהלים, וב-11% מן ההיקריות בשרח לאיוב. נעיר כי גם מילת השאלה העברית 'איך' תורגמה בשרח לתהלים 'כיף'. ראו: תירוש-בקר, תהלים, עמ' 298-299.

תרגום אבות א, ג: ליש תכונו כִּיף לכִּוּדְדָאם למסכִּדְמִין אילא אסייד עלא שרט לי יקבל איגִיאֵרא. "אל תהיו כעבדים המשמשין את הרב על מנת לקבל פרס".

תרגום אבות א, יח: כִּיף מא קאל לפסוק חאק וחכם עאפִיֵיא אחכמו פִי בלדאנכום. "שנאמר 'אמת ומשפט שלום שפטו בשעריכם'". (זכריה ח, טז)

לעומת זאת בפירוש למשנה אבות משמשת ברוב רובם של המקרים הצורה הלהגית 'בחאל', בעוד ש'כִּיף' מופיעה בכעשירית מן המקרים בלבד.⁵⁵ עירוב של צורות 'כִּיף' ו'בחאל' זו לצד זו בשיעורין שונים מצינו גם בתרגום ובפירוש למדגם ממשנה מועד.⁵⁶

פירוש אבות ג, ו: בחאל למלך לי יסמע אש יתכללמו נאס למדינה וימשי. פירוש אבות ב, ט: פירוש אכִיור בחאל מא מוקול פִלהגדה צא ולמד בלמחשבה צאו.

לשם השוואה נציין, כי בשרח של יהודי תאפילאלת למקרא משמשת 'כִּיף' כמילה היחידה לתרגום כִּיף הדימוי וההשוואה העברית, ואילו בלהג המדובר בפיהם משמשת *shal*, החודרת לתוך תרגומיהם של בני אזור זה לחיבורים שמחוץ למקרא.⁵⁷ מעניין הדבר כי בלשונם של יהודי תוניס נפוצה דווקא 'כִּיף' בלשון הדיבור, ואילו המילה *mæl* היא המופיעה כמילת השוואה בשימוש ספרותי.⁵⁸ יושם אל לב כי לא מצינו את המילה *mæl* בשרח של יהודי קונסטנטין,⁵⁹ על אף שהיא מוכרת גם בלהג של יהודי אלג'יר.⁶⁰

55 מיליות ההשוואה בפירוש לאבות: 90% 'בחאל' (96 היקרויות), כִּיף 10% (10 היקרויות).

56 מיליות ההשוואה בתרגום למדגם ממשנה מועד: 75% 'כִּיף' (37 היקרויות, מתוכן 7 'כִּיף מא קאל לפסוק'), 25% 'בחאל' (12 היקרויות). מיליות ההשוואה בפירוש למדגם ממשנה מועד: 52% 'בחאל' (11 היקרויות), 48% 'כִּיף' (10 היקרויות, מתוכן פעם אחת בצירוף 'כִּיף מא קאל לפסוק').

57 בראשר, השרח המערבי, עמ' 7. למשל בהגדה של פסח מתאפילאלת: "פחאל מא קאל לפסוק". על השימוש במילה 'כִּיף' לצד 'פחאל' בשרח לפרקי אבות מתאפילאלת ראו: בראשר, המילים העבריות, עמ' 190. בתרגומי התפילות לערבית יהודית מאת שמואל מלכא מפאס מתורגם הצירוף העברי 'כמו שנאמר' באמצעות 'פחאל די מכתוב', כלומר 'כמו שכתוב', ראו: תדגי, תרגומי התפילות, עמ' 300.

58 כהן, תוניס, עמ' 253. על מילות ההשוואה המשמשות בלהגים בנפת פיליפויל, בלהג של יהודי אלג'יר, בלהגם של יהודי תוניס, בגיג'לי, בתלמסן ועוד. ראו: כהן, אלג'יר, עמ' 366, 371; כהן, תוניס, עמ' 251; מרסי, תלמסן, עמ' 163-165; מרסי, גיג'לי, עמ' 523-524; S. Ostoya-Delmas, "Notes préliminaires à l'étude des parlers de l'arrondissement de Philippeville", RA 82 (1938), p. 81

59 בשרח לתהלים ולאיוב על פי מסורת קונסטנטין לא נמצאה מילת ההשוואה 'מתל'. גם בשרח הקונסטנטיני לאבות אין מילת ההשוואה 'מתל' משמשת.

60 'בחאל' משמשת בלהג שבפי יהודי אלג'יר לצד המילות 'מתל', 'כִּיף', 'כי'. ראו: כהן, אלג'יר, עמ' 366.

5. מילות סיבה

הבחנה בין לשון התרגום למסכת אבות לבין לשון פירושה ניכרת גם בתפוצה היחסית של מילות הסיבה 'אין' ו'לאיין'. בתרגום לאבות מתורגמת מילת הסיבה העברית 'כי' באמצעות המילה הערבית 'אין', כשלעתים היא מופיעה בתוך פסוקי מקרא משוקעים. לעומת זאת, בפירוש למסכת אבות משמשת בהוראה זו רק המילה 'לאיין'.⁶¹

תרגום אבות ב, ח: אין להאד אשי נכ'לקת. "כי לכך נוצרת".
פירוש אבות ב, ז: לאיין בני אדם לוותרנין ענדהום שם טוב פ'לעולם.

המילה 'אין' היא האופיינית לשרח למקרא של יהודי קונסטנטין (ספרי אמ"ת ודניאל), ואילו המילה 'לאיין' משמשת בדיבורם של בני הקהילה. בדומה למצוי בפירוש לאבות, המילה 'לאיין' היא מילת הסיבה היחידה המשמשת בפירוש למשנה מועד (ולא נקרתה בו המילה 'אין'). 'לאיין' היא אף הצורה העיקרית המשמשת בתרגום למשנה מועד.⁶²

המילה העברית 'כי' מתורגמת 'אין' אף בשרח של יששכר בן סוסאן המערבי לתורה, בשרח של יהודי תאפילאלת למקרא, בחיבור 'לשון לימודים' מאת רבי רפאל בירדוגו ממכנאס ובהגדת אלג'יר.⁶³ ייתכן שיש לראות בתרגומה של 'כי' ב'אין' תרגום מוגרבי אופייני, שכן בהגדה של פסח מבגדד⁶⁴ ובכתבים ערביים־יהודיים בגדדיים נוספים משמשת בתפקיד זה המילה 'אד' (ad). עם זאת בלנק מצייין, שיש גם טקסטים ערביים־יהודיים מבגדד שמשמשות בהם המילות an, heθ lo'an, במקום 'אד'.⁶⁵

6. תואר הפועל 'מאוד'

תואר הפועל 'מאוד' מובע בתרגום למסכת אבות ובפירושה באופנים שונים. בתרגום לאבות הומרה המילה 'מאוד' במילה הערבית 'מוג'וד', ואילו בפירוש

61 בתרגום לאבות: 13 היקרויות של 'אין', ללא כל היקרות של 'לאיין'. בפירוש לאבות: 47 היקרויות של 'לאיין', ללא כל היקרות של 'אין'.

62 בתרגום למדגם ממשנה מועד: 7 היקרויות של 'לאיין', 2 היקרויות של 'אין'. בפירוש למדגם ממשנה מועד: 22 היקרויות של 'לאיין', ואין אף היקרות של המילה 'אין'.

63 דורון, יששכר בן סוסאן, עמ' 323; בר־אשר, שכבות הלשון, עמ' 47; בר־אשר, לשון לימודים, חלק ג, עמ' 461 והערה 4, עמ' 524 והערה 2, חלק ד, עמ' 164; הגדת אלג'יר, פקסימילי של ההגדה הראשונה שנדפסה בצפון־אפריקה, אלג'יר תרט"ו, הביא לדפוס א' הטל, ירושלים תשל"ה.

64 כך מצאתי בהגדה של פסח בנוסח בגדד (ליורנו, תרכ"ה) ובהגדות בגדדיות נוספות.

65 H. Blanc, "Notes on the Literary Idiom of the Baghdadi Jews", *For Max Weinreich on his Seventieth Birthday: Studies in Jewish Languages, Literature and Society*, Leiden 1964, p. 28

למסכת זו שימשה בהוראה זו המילה 'יאסר'.⁶⁶ הצורה 'מוג'וד' שייכת לרובד לשוני גבוה, והיא המשמשת בשרח הקונסטנטיני למקרא. לעומת זאת המילה 'יאסר', שהוראותיה 'מאוד' ו'הרבה', שאובה מרובד להגי יותר. את המילה 'יאסר' מצינו גם בתרגום ובפירוש למשנה סדר מועד.⁶⁷ מפי מסרנים בני קונסטנטין שמעתי, שבלשון דיבורם שימשה דווקא המילה *bəzzāf*, הנפוצה אף בפי יהודי אלג'יר.⁶⁸ 'בזואף' משמשת גם בלהגים מרוקניים.⁶⁹ 'יאסר' היא הנוהגת בפי יהודי תוניס.⁷⁰

תרגום אבות ד, ד: מוג'וד מוג'וד כון ואטי רוח קדאם ג'מיע לבן אדם. "מאד מאד הוי שפל רוח בפני כל האדם".
פירוש אבות ב, ד: עומרך מא תקול עלא חאג'א האדי וערא יאסר ומא נקדרש נפ'המהא.

7. צורות הסביל

קו מבחין נוסף בין לשון התרגום לפרקי אבות לבין לשון פירושם ניכר באופן הבעת הסביל. ניתן למיין את הלהגים הערביים השונים בהתאם למערכת היחסים שבין הבניין הפותח בעיצור n, שהוא יורשו של הבניין השביעי הקלאסי *اِنْفَعَلَ*, לבין הבניין הדיאלקטי הפותח בתחילית t- או tt-, המציינים שניהם הוראה סבילה או חוזרת.⁷¹ בדומה, גם רבדים שונים של אותו להג ערבי עשויים להיות נבדלים במידת שימושם בצורות בניין n או בצורות בניין t.

כך מצינו בתרגום למשנה אבות בעיקר צורות סביל של בניין n (78% n מן המקרים), בעוד שהצורות הלהגיות מבניין t משמשות רק ב-22% מן הדיקרויות.⁷² בכך דומה התרגום למשנה אבות לשרח למקרא מקונסטנטיין. דוגמות:

66 בתרגום לאבות הופיעו 2 היקרויות של המילה 'מוג'וד'; המילים 'יאסר' ו'בזואף' לא הופיעו. לעומת זאת בפירוש לאבות הופיעה המילה 'יאסר' 14 פעמים, ואילו המילים 'מוג'וד' ו'בזואף' לא הופיעו בו כלל.

67 בתרגום למדגם ממשנה מועד הופיעה המילה 'יאסר' פעם אחת. גם בפירוש למדגם ממשנה מועד הופיעה המילה 'יאסר' פעם אחת. המילה 'מוג'וד' לא הופיעה בתרגום או בפירוש הללו.

68 המילה 'יאסר' מופיעה בפי יהודי אלג'יר לעתים נדירות כשאלה מלהגים אחרים. ראו: כהן, אלג'יר, עמ' 375.

69 קולין, מילון, כרך 3, עמ' 692; קובה, ערבית מרוקנית, עמ' 197; מרסי, ערבית מוגרבית, עמ' 267; תדגי, תרגומי התפילות, עמ' 301. בלשון לימודים ובשרח ההפטורות לרבי רפאל בירדוגו הופיעה המילה הלהגית 'בזואף' רק פעמיים, ראו: בראשר, לשון לימודים, חלק ד, עמ' 215. ראו גם: תירוש-בקר, מי כמוך, עמ' 334, הערה 101.

70 כהן, תוניס, עמ' 238; א' הטל, לקסיקון של הערבית היהודית התוניסאית הכתובה, ירושלים תשנ"ט, עמ' לא, 77.

71 J. Retso, *The Finite Passive Voice in Modern Arabic Dialects*, Göteborg 1983

72 בתרגום לאבות: 28 היקרויות של צורות בניין n (78%), ו-8 היקרויות של צורות בניין t (22%).

תרגום אבות ה, א: בעשר קואלאת נכ'לאקת אדניא. "בעשרה מאמרות נברא העולם".

תרגום אבות ב, ד: וליש תקול כלאם לי ליש ימכן ליסמאע לי רכ'לתו ליתסמאע. "ואל תאמר דבר שאי אפשר לשמוע, שסופו להשמע".⁷³ בדוגמה לעיל תורגם זוג צורות המקור הנטוי 'לשמוע' – 'להשמע' באמצעות זוג הצורות 'ליסמאע' – 'ליתסמאע'. דוגמה זו משקפת את תפקידו של בניין t ('ליתסמאע') כבניין סביל של הבניין הראשון ('ליסמאע').⁷⁴ לעומת זאת, בפירוש למשנה אבות מצטיירת תמונה הפוכה. משמשות בו בעיקר הצורות הדיאלקטיות מבניין t (65% מן ההיקריות), ואילו צורות בניין n משמשות בו רק בכשליש מן ההיקריות (35%).⁷⁵ דוגמות:

פירוש אבות ב, ח: לאיין עלא האד אשי תוכ'לאק בן אדם באש יעמל אש מא וצא הקב"ה.

פירוש אבות ו, ב: אלא רבי יהושע יהדר דרך רמו, לאיין אתורה נעטאת פי הר חורב לי הווא הר סיני.

8. בניין שמיני

ברוב להגי המגרב הולך הבניין השמיני ונעלם. רק שרידיו נשמרו בלהגים של יהודי תוניס ויהודי אלג'יר, בפי המוסלמים בג'יג'לי ובתלמסן, בפי יהודי תאפילאלת ועוד.⁷⁶ על כן נוכחותן של צורות בניין שמיני בטקסט ערבייהודי מהוות סימן לשון ארכאי. כעשר צורות כאלה הופיעו בתרגום למשנה אבות וכעשר צורות נקרו בפירושה. דוגמות:

תרגום אבות ו, ד: וליש תשתהי וקאר. "ואל תחמוד כבוד".

תרגום אבות ב, א: רבי יקול: אמאהייא טריק מסגמא לי יכ'תאר ליה בן אדם. "רבי אומר: איזו היא דרך ישרה שיבור לו האדם".

פירוש אבות ד, יח: אלא אדרבא אשתרף פי' גבנו.

פירוש אבות ג, יג: בחאל לעוואם חין ידכ'ל ללמא פי'ז וירתעד.

73 דוגמות נוספות לצורות בניין n בתרגום לאבות מופיעות במאמר זה בסעיפים ד.1 וד.2 להלן.

74 על תרגום צורות המקור הנטוי העברי באמצעות צורות 'לי'+יפעל' ראו: מ' בראשר, "מסורות מקבילות של השרח שבעל פה במגרב וגלגוליהן", מסורות יג'יד (תשס"ז), עמ' 65-67.

75 בפירוש לאבות: 26 היקריות של צורות בניין t (65%), 14 היקריות של צורות בניין n (35%).

76 ראו: כהן, תוניס, עמ' 126; כהן, אלג'יר, עמ' 223; מרסי, ג'יג'לי, עמ' 196; מרסי, תלמסן, עמ' 81; J. Heath and M. Bar-Asher, "A Judeo-Arabic Dialect of Tafilalt (Southeast Morocco)", *Zeitschrift für arabische Linguistik*, Heft 9 (Wiesbaden, 1982), p. 63

ברם יושם אל לב כי היקף הפירוש כפול מזה של התרגום, ולפיכך שכיחותן של צורות בניין שמיני בתרגום לאבות כפולה משכיחותן בפירוש למסכת זו. צורות של הבניין השמיני נמצאו גם בשרח הקונסטנטיני לתהלים.

ד) תופעות לשון דיאלקטיות בתרגום למסכת אבות ובפירושה

עד כה הראינו כי ללשון התרגום של מסכת אבות קווים ארכאיים, האופייניים ללשון השרח למקרא על פי מסורת קונסטנטיין. זאת לעומת לשון הפירוש, המאופיינת בקווים דיאלקטיים. עם זאת גם ללשון התרגום של משנה אבות חדרו תופעות דיאלקטיות,⁷⁷ המשותפות לה וללשון הפירוש למשנה זו. נציג כאן כמה מן התופעות הללו.

1. כינויי זיקה

כינוי הזיקה העיקרי המשמש בשרח למקרא מקונסטנטיין הוא 'אלדי' והוא אינו מותאם למינו ולמספרו של השם הזוקק. כינוי זה נהגה בפי המסרנים *ald*. לעומת זאת בלהג המדובר משמשת בתפקיד זה המילה 'אלי' (*elli*), המצויה גם בצורתה המקוצרת ('לי' *lli*). רק לעתים רחוקות הופיע בשרח הכתוב למקרא כינוי הזיקה 'אלי', ולעתים השתמשו המסרנים בצורה *elli*, השגורה בלשונם המדוברת, גם כשבשרח הנדפס הופיעה הצורה 'אלדי'.⁷⁸ כינוי הזיקה הלהגי 'אלי' (או 'לי') הוא המשמש הן בתרגום למסכת אבות הן בפירושה.⁷⁹ דוגמות:

תרגום אבות ג, יד: עזיז לבן אדם אלי נוכ'לאק בשביאה. "חביב אדם שנברא בצלם".

תרגום אבות א, יז: וג'מיע לי יכתתר כלאיים יגיב דנוב. "וכל המרבה דברים מביא חטא".

פירוש אבות ה, כב: חין תקרא אתאני מררא תפ'הם אש אלי מא פ'המתיש לול מררא.

פירוש אבות א, א: בחאל מא עמלו חכמי אומות העולם לי כתבו מצאחף יתכללמו על למוסר ולמדות טובות.

77 בסעיפים ג.1 ו-ג.3 לעיל ראינו חדירה מועטה של תופעת לשון דיאלקטית לצד המקבילה הארכאית השלטת.

78 ראו: תירוש-בקר, אחדות הלשון, עמ' 199-200, 203; תירוש-בקר, תהלים, עמ' 273-274.

79 בתרגום לאבות: 157 היקרויות של 'לי', 62 היקרויות של 'אלי', ורק 2 היקרויות של 'אלדי'. בפירוש לאבות: 484 היקרויות של 'לי' ו-8 היקרויות של 'אלי'. 'אלדי' לא נודמנה בפירוש לאבות כלל.

רק פעמיים נקרתה בתרגום לאבות הצורה הארכאית 'אלדי', וזאת בתרגום הפסוק מלכים א טו, ל המצוטט במשנה:

תרגום אבות ה, יח: עלא כטייאת ירבעם ולד נבט אלדי כטא ולדי⁸⁰
כטטא אילא ישראל. "על חטאת ירבעם בן נבט אשר חטא ואשר החטיא
את ישראל".

נעיר כי גם בתרגום ובפירוש למשנה סדר מועד משמשת הצורה הלהגית 'אלי'. בתרגום למשנה מועד מצינו רק פעם אחת את כינוי הזיקה הארכאי 'אלדי', אף כאן בתרגום פסוק מן המקרא (שמות יז, יא), המצוטט בפתח משנה ראש השנה ג, ח.⁸¹

2. כינוי רמז לרבים

לתרגום כינוי הרמז העברי לרבים 'אלה' משמשת בשרח הקונסטנטיני למקרא הצורה 'האולאי'.⁸² צורה זו נדחתה מלשון הדיבור, אשר בה נוהגת הצורה 'האדו' hādu, המכילה את צורן הרבים u- מתוך אנלוגיה לאופן ציונו של גוף הרבים בנטיית הפועל, ובכך היא שקופה יותר. כידוע, הכינוי hādu משמש בלהגים מוגרביים רבים.⁸³

הן בתרגום הן בפירוש למסכת אבות נקרתה רק הצורה הלהגית 'האדו', ואין הצורה הארכאית 'האולאי' מתועדת בהם כלל. זה המצב גם בתרגום ובפירוש למשנה סדר מועד. דוגמות:

תרגום אבות ו, ה: ותורה תנכסב בתמנייא ורבעין מסאייל, והאדו הומאן.
"והתורה נקנית בארבעים ושמונה דברים, ואלו הן".
פירוש אבות ה, ד: האדו לעשר נסיונות.

80 הכתיב 'לדי' ללא אל"ף הוא כתיב פונטי של כינוי הזיקה המלווה בוי"ו החיבור.

81 במדגם מתרגום המשנה מסכת מועד הופיעו 208 היקרויות של 'אלי', ורק היקרות אחת של 'אלדי' בתרגום של פסוק מן המקרא (הצורה 'לי' לא נקרתה בתרגום זה). במדגם מן הפירוש למשנה מסכת מועד הופיעו 99 היקרויות של 'אלי' ('אלדי' ו'לי' לא נקרו במדגם זה מן הפירוש).

82 תירוש-בקר, אחדות הלשון, עמ' 199. למעט השרח לקהלת, ראו: שם, עמ' 203.

83 ראו למשל: מרסי, ערבית מוגרבית, עמ' 198; פישר ויסטרו, הלהגים הערביים, עמ' 250.

3. מילות שייכות

בלשון הדיבור של בני קהילת קונסטנטין משמשות זו לצד זו מילות השייכות 'דייאל' (dyāl) ו'נתאע' (ntā'), ההגויה לעתים 'tā או 'mtā'.⁸⁴ צורות אלה שכיחות הן בתרגום למסכת אבות הן בפירושה, אולם התפלגותן בהם שונה. בתרגום מצינו בעיקר את הצורות 'נתאע' ו'מתע' (94%), ואך מעט צורות 'דייאל' (5%),⁸⁵ למשל:

תרגום אבות ב, י: יכון וקאר צאחבך עזיז עליך כיף מתאעך. "יהי כבוד חברך חביב עליך כשלך".
תרגום אבות ה, י: לי יקול נתאעי נתאעך ונתאעך נתאעי, קום לארץ.
"האומר שלי שלך ושלך שלי עם הארץ".

לעומת זאת בפירוש מצינו צורות 'מתע' לצד צורות 'דייאל' בתפוצה שווה, כש'דייאל' משמשת בעיקר בלויית כינויים חבורים.⁸⁶

פירוש אבות ו, א: ומן האד אסבה יסממיוהא ברייתא, לאיין תרגום מתע כלמת חוץ ברא.
פירוש אבות ב, ד: וכדאלך השי"ת לגרץ' דייאלו מליח.

לשם השוואה נציין, כי בלשון התרגום והפירוש למשנה סדר מועד משמשת רק הצורה הלהגית 'דייאל'.⁸⁷ אפשר שהצורות 'נתאע' ו'מתאע' נתפסו כספרותיות יותר מאשר הצורה הדיאלקטית 'דייאל'. עם זאת, מילות השייכות 'נתאע' ו'מתאע' (וכמובן גם המילה 'דייאל') אינן מופיעות בשרח הקונסטנטיני לספרי אמ"ת ודניאל. הדבר מובן על רקע שימורם של צירופי הסמיכות הסינטטיים המאפיינים את לשון המקרא. נעיר כי בלהגם של המוסלמים בקונסטנטין משמשת מילת השייכות 'tā'.⁸⁸

84 על מילות השייכות בלהגים המוגרביים ראו: מרסי, ערבית מוגרבית, עמ' 168-171. ראו גם: כהן, אלג'יר, עמ' 363-364.

85 בתרגום לאבות: 58 היקריות של צורות (34) 'ntā'/'mtā' 'מתע', 2 'מתאע', 20 'נתאע', 2 'נתע', 3 היקריות של צורות 'דייאל' (פעמיים עם כינוי חבור, 'דייאלו'), הצורה 'די' הופיעה רק פעם אחת.

86 בפירוש לאבות: 31 היקריות של 'mtā' (כולן בכתיב 'מתע'), 31 היקריות של 'דייאל' (מתוכן רק פעמיים ללא כינוי חבור). על 'דייאל' בצירוף כינוי חבור אצל יהודי אלג'יר ראו: כהן, אלג'יר, עמ' 363.

87 'דיאל' היא מילה מובהקת של לשון הדיבור במרוקו. ראו: בריאשר, לשון לימודים, כרך ג, עמ' 395, 421.

88 לאראבה, קונסטנטין, עמ' 106.

4. מילות שאלה

בתרגום ובפירוש לפרקי אבות משמשות מילות שאלה דיאלקטיות רבות. חלקן, דוגמת 'אש', 'עלאש', ו'קדאש', מופיעות גם בשרח הקונסטנטיני למקרא.⁸⁹ עם זאת בתרגום לאבות ובפירושה מצויות מילות שאלה דיאלקטיות נוספות. בתרגום מצינו את המילות: 'אמא' (לתרגום 'איזה'), 'אמאהווא' ('איזהו'), 'אמאהייא' ('איזהי')⁹⁰ ו'מנין', ובפירוש לאבות מצינו את המילות הדיאלקטיות: 'איין', 'ואיין', 'אשכון', ו'כיפאש'.⁹¹ דוגמות:

תרגום אבות ד, א: אמאהווא לכייס לי יתעללם מן ג'מיע בן אדם. "איזהו חכם הלומד מכל אדם".
פירוש אבות ב, א: כיפ'אש תתגלבל עלא יצר הרע?

5. בינוני פעול 'מוקול' – ע"ו על דרך פ"ו

צורת הבינוני הפעול הלהגית של שורש קו"ל בבניין הראשון, 'מוקול', מופיעה פעם אחת בתרגום למסכת אבות ואחת עשרה פעמים בפירוש למסכת זו.⁹² צורה זו, ששורשה מגזרת ע"ו, נוהגת כאן על דרך פועלי פ"ו, ולא כצורה הצפויה על פי כללי הדקדוק הערבי 'מוקול' (مُقُول).⁹³ דוגמות:

תרגום אבות ה, ח: עלא מותאת למוקולאת פ'תורה לי ליש נעטאו לבית דין. "על מיתות האמורות בתורה שלא נמסרו לבית דין".
פירוש אבות א, א: עלא כ'אטר כל מא מוקול פ'לפרק הווא מוסר ומדות טובות.

6. צורת העבר 'כלאו' – פ"א על דרך לו"י

התנהגותם של הפעלים אָלַל ו-أَخَذَ, אשר פה"פ המקורית שלהם הייתה אלי"ף, אינה אחידה בלהגים הערביים השונים. בחלק מן הדיאלקטים נוטים הם בעבר על דרך פועלי לו"י, ובאחרים נוטים הם על דרך פועלי ע"ו.⁹⁴ בתרגום למשנה אבות

89 מילת השאלה הדיאלקטית 'אש' מתועדת כבר בערבית היהודית של ימי הביניים. ראו: בלאו, דקדוק, עמ' 65, סעיף 152.

90 על הצורות 'אמא', 'אמאהווא' ו'אמאהייא' ראו: מרסי, ערבית מוגרבית, עמ' 202.

91 על מילות השאלה המשמשות בלהגים הערביים המוגרביים, ראו: פישר ויסטרו, הלהגים הערביים, עמ' 251-252.

92 הצורה 'מוקול' משמשת גם בפירוש לתהלים 'זכרון יעקב' מאת הרב יוסף בן דוד גנאסיה (ב'חאל מא מוקול פ'להגדה), ראו: גנאסיה, תהלים.

93 על הצורה 'מוצוב', שמקורה בגזרת ע"ו, בלהגם של יהודי אלג'יר, ראו: כהן, אלג'יר, עמ' 191. על צורות בינוני פעול מעטות מגזרת ע"ו בלהגם של יהודי תוניס, ראו: כהן, תוניס, עמ' 103. השו: J. Grand'Henry, *Le parler arabe de Cherchell (Algérie)*, Louvain 1972, p.51

94 על נטייתו של שורש זה בלהגים מרוקניים, ראו: J. Heath, *Jewish and Muslim Dialects of Moroccan Arabic*, London-New York 2002, pp. 379-385

הופיעה ארבע פעמים הצורה 'כלאו' (klāw) בהוראת 'אכלו', המשקפת את נטייתו של פועל זה בעבר על דרך פועלי לו"י בערבית של יהודי קונסטנטיין.⁹⁵ למשל:

תרגום אבות ג, ג: תלאתא אלי כלאו עלא מידא וואחדא וליש קאלו עליה כלאם אתורה, כיף אלי כלאו מן דביח לעבודה זרה. "שלשה שאכלו על שלחן אחד ולא אמרו עליו דברי תורה, כאלו אכלו מזבחי מתים".

בפירוש למשנה אבות לא נודמנו צורות נטייה בעבר של פועל זה. דגם הנטייה kla על דרך פועלי לו"י מצוי הן בלהגי מיושבים הן בלהגי נודדים בצפון-אפריקה,⁹⁶ אף כי גם דגם הנטייה kal על דרך פועלי ע"ו נפוץ במגרב.⁹⁷

7. שיכול – 'העד'

הצורה 'העד' שהוראתה 'ברית' נוצרה עקב שיכול אותיותיה של המילה 'עהד' (عهد) שבערבית הקלאסית. הצורה המשוכלת 'העד' הופיעה פעם אחת בתרגום למסכת אבות, אך לא בפירושה, והיא מתועדת גם בלשון השרח למקרא של קונסטנטיין.⁹⁸ דוגמה:

תרגום אבות ג, יא: ואלו יפ'סך להעד מתע אברהם אבינו. "והמפר בריתו של אברהם אבינו".

8. מספרים

המספרים שביין 11 ל-19 מובעים בתרגום לאבות בצורתם הלהגית: 'תלטאש' (13), 'כ'מסטאש' (15) ו'תמנטאש' (18). מספרים אלה הופיעו באמרה המפורסמת:

תרגום אבות ה, כא: ולד תלטאש ללמצות, ולד כ'מסטאש לתלמוד, ולד תמנטאש ללחופה. "בן שלש עשרה למצות, בן חמש עשרה לתלמוד, בן שמונה עשרה לחפה".

95 כך גם בפי המוסלמים בקונסטנטיין. ראו: לאראבה, קונסטנטיין, עמ' 77.

96 ראו: כהן, תוניס, עמ' 108-110; כהן, אלג'יר, עמ' 198-199; מרסי, ג'יג'לי, עמ' 173; מרסי, תלמסן, עמ' F. Talmoudi, *The Arabic Dialect of Sūsa (Tunisia)*, Orientalia Gothoburgensia 4, Göteborg 1980, ; 71

p. 92-93; W. Marçais, *Le dialecte arabe des Ulād Brāhīm de Saïda*, Paris 1908, p. 87

97 לגבי חלק מן הלהגים המרוקניים ראו הערה 93 לעיל. באשר לערבית המצרית ראו: פישר ויסטרו, הלהגים הערביים, עמ' 219.

98 לדיון מפורט בצורה זו ראו: O. Tirosh-Becker, "On Dialectal Roots in Judeo-Arabic Texts from Constantine (East Algeria)", *Revue des Études Juives* 169 (2010), pp. 513-515

בפירוש לאבות לא נקרו מספרים כאלה (ואף לא מספרים הנוהגים על פי כללי הדקדוק הערבי). נעיר כי גם בתרגום למשנה סדר מועד ובפירושה משמשות הצורות הדיאלקטיות של מספרים אלה. בתרגום למשנה מועד מצינו את המספרים 'חדאש' (11), 'טנאש' (12), 'תלטאש'/'תלטטאש' (13), 'רבעטאש' (14), 'כ'מסטאש' (15) ו'תמנטאש' (18). ואילו בפירוש למשנה מועד מצינו את המספרים 'טנאש' (12) ו'סטאש' (16).

ה) לקסיקון

1. מילים עבריות

אבן בוחן נוספת להשוואה בין לשון התרגום של מסכת אבות לבין לשון פירושה היא שיעור המילים העבריות או הלועזיות בכל אחת מהן. בשרח לספר תהלים, שלשונו הערבית היהודית שמרנית, נשתבצו מעט מאוד מילים עבריות ולא נמצאו בו מילים לועזיות כלל. זאת בהתאם לדגם הרווח של השרוח למקרא, לפיו כל מילה במקור העברי מתורגמת במילה ערבית.⁹⁹ לעומת זאת, השרוח לספרות הבת־מקראית, שנתגבשו בתקופה מאוחרת יותר, אינם מחויבים לדגם זה. על כן הם פתוחים יותר להשפעת לשון הדיבור המקומית, וממנה חדרו אליהם מילים עבריות רבות.¹⁰⁰

בתרגום למסכת אבות, שהוא שרח לחיבור בת־מקראי, מצאנו 359 היקרויות של תיבות עבריות, המהוות 7% מסך התיבות בטקסט. היקרויות אלה כוללות כ־60 מילים וביטויים שונים, כגון: כף זכות, חברים, חופה, ייסורין, עבודה זרה, צער, תלמידים, עשרות, עניות. דוגמות:

תרגום אבות א, ו: וכוך שארע אילא ג'מיע אלבנאדם לכף זכות. "והוי דן את כל האדם לכף זכות".
תרגום אבות ו, ה: באמאן כייסין, ובקבול ליסורין. "באמונת חכמים ובקבלת היסורים".

99 נורמת התרגום שלפיה הטקסט העברי מתורגם במלואו לערבית משתלשלת לתפסיר רס"ג, על אף שתפסיר הגאון אינו צמוד לתחביר של המקור העברי. ראו: בריאשר, המילים העבריות, עמ' 188.
100 ראו גם: בר אשר, השרח המערבי, עמ' 14; בר אשר, המילים העבריות, עמ' 196.

לא מצינו בתרגום זה פעלים עבריים ואף לא מילים ארמיות. המילים העבריות המופיעות בטקסט התרגום לפרקי אבות לקוחות על פי רוב ישירות מן המקור העברי המתורגם.¹⁰¹

מעניינת היא המילה 'פסוק' המופיעה בצירוף 'כיף מא קאל לפסוק' המתרגם את 'שנאמר', ובתפקידה זה איננה מופיעה במקור העברי.¹⁰² עם זאת, המילה 'פסוק' המופיעה במקור העברי בפרק קניין תורה אבות ו, ג, תורגמה בהיקרותה הראשונה 'כלמא', ואילו בהיקרותה השנייה בהמשך אותה המשנה הושארה על כנה במקורה העברי 'פסוק'.¹⁰³ כן מצאנוה משמשת אף ל"תרגום" המילה העברית 'מקרא' המופיעה בפרק קניין תורה (אבות ו, ה).

לשם השוואה נציין, כי בשרח למשנת אבות על פי מסורת תאפילאלת שבדרום-מזרח מרוקו מופיעים כ-40 ערכים מילוניים עבריים, חלקם לקוחים ישירות מן הטקסט המתורגם, חלקם ממירים מילים עבריות אחרות שהופיעו במקור העברי, וחלקם נוספו בתוך פרפרזות.¹⁰⁴

לעומת זאת, בפירוש לפרקי אבות מקונסטנטין מגיע שיעור המילים העבריות ליותר מרבע מכלל התיבות שבטקסט (2844 תיבות שהן 28% מסך התיבות שבטקסט). מרכיב עברי זה מופיע כמילים בודדות, כביטויים ולפעמים אף כציטוטים עבריים המשוקעים בטקסט הפירוש. דוגמות:

פירוש אבות ה, ט: תגיה לחיה רעה ותטרפנו.

פירוש אבות א, יג: ראהו יכממל עלא ואחד לי אוהב שלום ויחב בני אדם ויקרבהום לתורה.

פירוש אבות ה, יא: פירוש אכזר מן כל עבירה ינכלאק גוף מלאך מחבל.

בניגוד לתרגום, בטקסט הפירוש הערבי-היהודי מופיעים יסודות עבריים רבים שאינם לקוחים ישירות מן המשניות המפורשות, אלא מתוך מאגר המילים העבריות השגורות במשלב זה של הערבית היהודית המוגרבית החדשה, המשמש בכתבים פרשניים-דידקטיים. בטקסט הפירוש מצינו אף צורות פועליות ששורשן עברי:

פירוש אבות ב, ד: פירוש אכזר לי מווכל על לקהל מא יתגאש ויחשב רוחו כבר מן אצבור.

101 לעתים רחוקות הובאה בסוגריים כתרגום חלופי מילה עברית שאינה מופיעה במקור העברי, למשל, בתרגום אבות ו, ה המילה העברית 'בישיבה' תורגמה 'בלקעאר (פ'למדרש)'.
102 ראו הדיון במילת ההשוואה 'כיף' בסעיף 4.1 לעיל.

103 המילה 'פסוק' מופיעה גם שלוש פעמים באותה המשנה בצירוף 'כיף מא קאל אלפסוק'.
104 בר אשר, המילים העבריות, עמ' 181-185, ראו גם: בראשר, מסכת אבות, עמ' 330, 335.

בפירוש זה מצינו גם 80 היקרויות של תיבות ארמיות, דוגמת: בר מינן, אדרבא, תנא, קושיא, [כלאם] בדיחותא, ואפילו הכי. בפירוש ניתנת לנו אפשרות, אפוא, להתבונן בשימוש הטבעי הלא כבול במילים עבריות וארמיות אצל הרב יוסף גנאסיה, בנסחו את דבריו בעצמו.

2. מילים לועזיות

בלשון התרגום לאבות, כבשרח הקונסטנטיני לתהלים, לא שובצו מילים לועזיות כלל. לעומת זאת, בלשון הפירוש לאבות הופיעו מילים צרפתיות וספרדיות, אם כי בודדות, וכולן נכתבו באותיות עבריות. נראה שמילים אלה אינן מילים זרות ששולבו אד הוק כדי להקל על הקורא את הבנת הטקסט המשנאי ואת הפירוש הערבי-היהודי, אלא הן מילים המשוקעות בערבית היהודית של בני הקהילה. המילה הצרפתית 'כומירס' מצויה פעמיים בפירוש לאבות ד, י בהתייחס למילה העברית 'עֶסֶק' המופיעה במשנה זו. למשל: 'קלל פ'לכומירס וקרא אתורה'. מעניין כי בשרח למשנה זו תורגמה המילה 'עֶסֶק' במילה הערבית 'סגל' (> شغل): המשפט "הוי ממעט בעֶסֶק ועֶסֶק בתורה" תורגם 'כון קלל פ'סגל וסגל פשריעא'. במילונו התלת-לשוני הצרפתי-עברי-ערבי של הרב יוסף גנאסיה מקבילותיה העבריות והערביות של המילה הצרפתית commerce הן: סחרה – سبب (بيع وشر).¹⁰⁵ המילה הצרפתית 'הוטל' (בכתיבים: לוטיל, ללוטיל) נקריית שמונה פעמים במשל המובא בפירוש למשנה אבות ד, טז: 'רבי יעקב אומר: העולם הזה דומה לפרוזדור בפני העולם הבא'. דוגמה: 'אדכ'לו ללוטיל לאיין אלמצ'רב מסוכן מן לחיות רעות ולכ'וייאן'. אף מילה שגורה זו (hôtel) מובאת במילונו התלת-לשוני של הרב גנאסיה, כשמקבילתה העברית היא 'מלון'. כמקבילה הערבית מובאת במילון זה המילה השאולה מן הצרפתית وطيّل כשתעתיקה הוא outile.¹⁰⁶ המילה 'ברובא', שהיא גלגולה של preuve הצרפתית, שהוראתה 'רְאָיָה, הוכחה', נודמנה שלוש פעמים בפירוש למשניות אבות ה, ב; ה, ד; ה, ה. דוגמה: 'ולברובא מן ירושלים לי לתם לקדושה וטהרה' (אבות ה, ה). מילה זו משמשת בחיבורים נוספים הכתובים ערבית יהודית מצפון-אפריקה, למשל, בספר 'שרביט הזהב' מאת הרב דוד בן מסעוד דאנינו ממרוקו, שבו היא מופיעה בכתיב 'פרובא'.¹⁰⁷ המילה preuve מתועדת גם במילונו התלת-לשוני של הרב יוסף גנאסיה, כשמקבילותיה

105 גנאסיה, מילון, עמ' 89. התעתיק שהוא מביא למילים הערביות הוא: sbēbe (bī ouchera).

106 גנאסיה, מילון, עמ' 243.

107 בשתי ההיקרויות בחיבור זה הופיעה הצורה מיוחדת: 'ולפרובא' (עמ' נ ועמ' נה). דוד בן מסעוד דאנינו, ספר שרביט הזהב, דפוס י' ראזון, קזבלנקה תרצ"ח. תודתי לגב' אורלי אוחיון-שמעון על שהפנתה אותי למראה מקום זה ועל עזרתה בחקר התרגום והפירוש הקונסטנטיני למסכת אבות.

העבריות הן 'אות (ראיה)', ומקבילתה הערבית היא *بينة* ¹⁰⁸. מעניין הדבר שהרב גנאסיה הכיר מילה ערבית בהוראה המתאימה, אך בחר להשתמש בפירושו במילה הצרפתית, שהייתה בוודאי שגורה בפי הדוברים. כן הופיעו בטקסט שתי מילים ספרדיות. המילה 'פ'אמיליאי', שהוראתה 'משפחה', נקרתה פעמיים בפירוש לאבות א, ה, למשל: 'וצי ולאדך ולפ'אמיליאי דיאלך יקאבלוהום בסבר פנים יפות'. מילה זו מתועדת גם במילון התלת-לשוני של הרב גנאסיה: *famille* – *شبكة* – *سبط*, ותעתיקה של המילה הערבית הוא ¹⁰⁹. *sebte*. המילה 'מיזירייא' (*mīzīriya*) מופיעה בפירוש לאבות ה, ה: 'מא כאן מן כאן ישתכי בלמיזירייא פי ירושלים'. מילה זו שהוראתה 'דוחק, עוני' שאולה כנראה מן הספרדית.¹¹⁰

לשם השוואה נציין כי בפירוש למשנה סדר מועד 'נשמת כל חי' הופיעו מילים צרפתיות הכתובות בסוגריים באותיות לועזיות, כחלופה למילה הערבית-היהודית המתרגמת את המונח העברי שבמשנה. כך למשל בפירוש למשנה יומא א, ז מסביר הרב גנאסיה את הצירוף העברי 'אצבע צרדה' באופן הבא: 'יצ'רבו לגודל (*pouce*) מעא לאצבע (*majeur*)', כשהוא מציין את שמות האצבעות גם בצרפתית.¹¹¹ בחיבור זה ניצל הרב את הרפרטואר התלת-לשוני העשיר שלו על מנת להבטיח שהמשניות יובנו על ידי קוראיהן. כאשר נראה היה לו כי לא די בפירושו של מונחים מסוימים בערבית יהודית, הביא הרב לעתים את מקבילותיהם בצרפתית.

ו) סיכום

מכלול התופעות שנדונו במאמר זה מאפשר לנו למקם את לשון התרגום למסכת אבות ואת לשון פירושה במשרעת רובדי הלשון של יהודי קונסטנטיין. למדנו כי רובד הלשון המשמש בתרגום פרקי אבות נבדל מרובד לשון התרגום למקרא מחד, ומרובד לשון התרגום של מסכתות אחרות במשנה מאידך. על אף שלשון התרגום לפרקי אבות שונה במידת מה מן הלשון השמרנית של השרח למקרא, מצויים בה קווי הלשון הבולטים המאפיינים את לשון השרח

108 גנאסיה, מילון, עמ' 356. השו"ב *בינה*: *Bel Kassem ben Sedira, Dictionnaire Arabe Français (Langue, Lettres, Conversation)*, Beirut 1995, p. 26; M. Beaussier, *Dictionnaire pratique Arabe-Français*, Alger 1958, p. 97

109 גנאסיה, מילון, עמ' 201. מעניין הדבר שהרב גנאסיה לא השתמש במילה העברית 'משפחה' בערך זה במילונו, אלא במילה 'שבט', שאחת מהוראותיה היא 'משפחה, בית אב'.

110 קולין, מילון, כרך 7, עמ' 1829. מרסל כהן מעדיף לראות את מוצאה של מילה זו מן האיטלקית, ראו: כהן, אלג'יר, עמ' 444.

111 השו"ב פירוש הרמב"ם ל'אצבע צרדה', ראו: י' קאפח, משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, מקור ותרגום, סדר מועד, ירושלים תשכ"ד, עמ' רמ"רמא, והערה 25 שם.

הקונסטנטיני למקרא. כלומר לפנינו 'שרח לאבות' במלוא מובנו של המונח 'שרח', דבר העולה בקנה אחד עם העובדה שטקסט ליטורגי לפנינו, ועל כן לשון תרגומו גבוהה ביחס. עם זאת חדירתן של תופעות להגיות ושיקוען של מילים עבריות בתוך תרגום זה, המעידים על התגבשותו המאוחרת יותר, מבחינים בין לשון התרגום לאבות לבין לשון השרח של ספרי אמ"ת ודניאל, המשקפים את הרובד הלשוני השמרני ביותר ומסורת תרגום קדומה ביחס.¹¹²

כן למדנו כי לשונו של הפירוש לאבות מובחנת הבחנה ברורה מלשון התרגום של מסכת זו. מלשון הפירוש נעדרים הקווים השמרניים של רובד לשון השרח (למעט שרידי הבניין השמיני) ומרובים בה המאפיינים הדיאלקטיים, הנוהגים בלשון הדיבור.

מסקנה מעניינת נוספת עולה מן ההשוואה לתרגום ולפירוש של מדגם מסכתות מסדר מועד, הלקוחות מן החיבור 'נשמת כל חי'. כפי שראינו, הן לשון התרגום לסדר מועד הן לשון הפירוש לסדר זה דומות מאוד ללשון הפירוש למסכת אבות. הדמיון בין לשון התרגום ללשון הפירוש של המשנה מפתיע לכאורה, משום שמלכתחילה מצפים היינו להבדלים בולטים יותר בין לשון התרגום ללשון הפירוש. מסתבר, אפוא, שלשון התרגום למסכתות משנה סדר מועד אינה לשון שרח, אלא אותה הלשון המשמשת את הרב יוסף גנאסיה בחיבוריו הפרשניים. נראה שהרב יוסף גנאסיה נטל על עצמו את המשימה לתרגם את כל ששת סדרי המשנה לערבית יהודית עבור בני קהילתו, מבלי שהייתה בפיו מסורת מגובשת מבית אבא. אף בנו, הרב דניאל גנאסיה ז"ל, העיד בפנינו כי אביו תרגם את המשנה בעצמו. ייתכן שתרגומו משקף רעיונות ששמע בעת לימוד המשנה מפי מוריו בקונסטנטיין, ברם לא הייתה זו מסורת תרגום מגובשת. החיבור מרובה הכרכים 'נשמת כל חי' הוא מימושה של משימה זו. מפעלו זה של הרב יוסף גנאסיה ייחודי הוא, שכן לא מצינו תרגומים נוספים של כל המשנה לערבית יהודית חדשה. לעומת זאת, לשונו השמרנית יחסית של השרח למסכת אבות מעידה על קיומה של מסורת תרגום מגובשת למסכת זו, שהשתלשלה מדורי דורות בקרב בני קהילת קונסטנטיין, והרב גנאסיה העלה אותה על הכתב בחיבורו 'ספר מלחמה בשלום' כפי שלמדה מרבותיו.

רשימת הקיצורים

(א) מבחר מקורות בערבית יהודית שנזכרו במאמר

גנאסיה, אבות	י' גנאסיה, ספר מלחמה בשלום, דפוס ציון וזאן, תוניס תרע"ו (1916).
גנאסיה, איוב	י' גנאסיה, ספר בני שמעון והוא ספר איוב בשרח ערבי, דפוס ציון וזאן, תוניס תרע"ז.
גנאסיה, דניאל	י' גנאסיה, ספר מעשה ניסים והוא דניאל בשרח ערבי, דפוס ציון וזאן, תוניס תרע"ז.
גנאסיה, מילון	J. Renassia, <i>Dictionnaire français-hébreu-arabe</i> , Constantine, circa 1930 לערך.
גנאסיה, משלי	י' גנאסיה, אוהרות בן דוד, תוניס תרע"ו.
גנאסיה, נשמת כל חי	י' גנאסיה, נשמת כל חי, ט"ו כרכים, קונסטנטיין-גרבה 1936-1933.
גנאסיה, קהלת	י' גנאסיה, בני אליהו וזכרון אהרן, והוא ספר קהלת מתורגם ומפורש בלשון ערבית וצרפתית ..., תוניס תרפ"ז.
גנאסיה, תהלים	י' גנאסיה, זכרון יעקב, דפוס עידאן כהן צבאן חדאד, גרבה תשי"ד.

(ב) ביבליוגרפיה

ברשימה זו מופיעים פריטים ביבליוגרפיים שנזכרו בהערות השוליים מספר פעמים. שאר הפריטים הביבליוגרפיים נזכרים במלואם בהערות השוליים.

בלאו, דקדוק	י' בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימי-הביניים, מהדורה שנייה מורחבת ומתוקנת, ירושלים תש"ם.
בר-אשר, המילים העבריות	מ' בר-אשר, "המילים העבריות בשרח של יהודי מרוקו (מסורות תאפילאלת)", מסורות ולשונות של יהודי צפון-אפריקה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 173-197.
בר-אשר, השרח המערבי	מ' בר-אשר, "השרח המערבי למקרא ולספרות יהודית אחרת – טיבו ודרכי גיבושו", מסורות ולשונות של יהודי צפון-אפריקה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 3-34.
בר-אשר, לשון לימודים	מ' בר-אשר, לשון לימודים לרבי רפאל בירדוגו, שלושה כרכים (ארבעה חלקים), ירושלים תשס"ב.
בר-אשר, מסכת אבות	מ' בר-אשר, "על השרח למסכת אבות", לשונות מסורות ומנהגות, ירושלים תש"ע, פרק כה, עמ' 329-339.
בר-אשר, שיר השירים	מ' בר-אשר, "לשון גבוהה ולשון מדוברת בהעתקות של השרח לשיר השירים במגרב", ספר היובל לכבוד פרופ' יוסף שיטרית, עמ' 59-82 (כאן, בחיבור זה).

- בר-אשר, שכבות הלשון
 ד' דורון, יששכר בן סוסאן
 הטל, הספרות
- מ' בר-אשר, "שכבות הלשון בשרח המערבי", מסורות ולשונות של יהודי צפון-אפריקה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 45-56.
 ד' דורון, תרגום התורה לערבית של ר' יששכר בן סוסאן המערבי: עיוני לשון, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תש"ם.
 א' הטל, הספרות הערבית-היהודית בתוניסיה; מאה שנות יצירה (1861-1961), ירושלים תשס"ז.
- M. Cohen, *Le parler arabe des juifs d'Alger*, Paris 1912
 כהן, אלג'יר
 כהן, מסכת אבות
- י"י כהן, "מסכת אבות, פירושה ותרגומיה באספקלרית הדורות", קריית ספר מ (תשכ"ד), עמ' 104-117, 277-285.
 D. Cohen, *Le parler arabe des juifs de Tunis*, vol. 2: *Étude linguistique*, The Hague & Paris 1975
 כהן, תוניס
- A. Laraba, *A Linguistic Description of the Algerian Arabic Dialect of Constantine*, Ph.D Thesis, University of Manchester, 1981
 לאראבה, קונסטנטיין
- Ph. Marçais, *Le parler arabe de Djidjelli*, Paris 1956
 מרסי, ג'יג'לי
- Ph. Marçais, *Esquisse grammaticale de l'arabe maghrébin*, Paris 1977
 מרסי, ערבית מוגרבית
- W. Marçais, *Le dialecte arabe parlé à Tlemcen*, Paris 1902
 מרסי, תלמסן
- ו' פישר וא' יסטרו, מדריך לחקר הלהגים הערביים, תרגם מגרמנית: ר' טלמון, ירושלים תשס"א.
 הלהגים הערביים
- J. Frankel, *L'Imprimerie Hébraïque à Djerba (Étude bibliographique)*, Thèse de doctorat de troisième cycle, Université de Paris III (Sorbonne Nouvelle), Deuxième volume, 1982
 פרנקל, הדפוס בג'רבה
- D. Caubet, *L'Arabe marocain*, vol. I: *Phonologie et Morphosyntaxe*, Paris 1993
 קובה, ערבית מרוקנית
- Le Dictionnaire COLIN d'Arabe Dialectal Marocain, Sous la Direction de Zakia Iraqui Sinaceur*, vols. 1-8, Rabat 1993-1996
 קולין, מילון
- ש' שרביט, לשונה וסגנונה של מסכת אבות לדורותיה, באר שבע תשס"ו.
 שרביט, לשונה וסגנונה
- ש' שרביט, מסכת אבות לדורותיה: מהדורה מדעית, מבואות ונספחים, ירושלים תשס"ד.
 שרביט, מסכת אבות
- י' תדגי, "תרגומי התפילות מעברית לערבית יהודית מאת שמואל מלכא", מסורות יג-יד (תשס"ז), עמ' 279-314.
 תדגי, תרגומי התפילות
- ע' תירוש-בקר, "שרח לפיוט 'מי כמוך' לרבי יהודה הלוי בערבית יהודית מאלג'יריה", מסורות יג-יד (תשס"ז), עמ' 315-369.
 תירוש-בקר, מי כמוך

ע' תירוש-בקר, "תרגומיהם של המלומדים הקראים יעקוב אלקרקסאני, יוסף אלבציר וישועה בן יהודה לקטעים מן המשנה", שערי לשון: מחקרים בלשון העברית, בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למושה בר-אשר, בעריכת אהרן ממון, שמואל פסברג ויוחנן ברויאר, כרך ג: העברית החדשה ולשונות היהודים, ירושלים תשס"ח, עמ' 435-466.

תירוש-בקר,
הקראים

ע' תירוש-בקר, פונולוגיה ופרקים במורפולוגיה של תרגום תהילים בערבית-יהודית מקונסטנטין (אלג'יריה), עבודת גמר לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ח.

תירוש-בקר,
תהלים

ע' תירוש-בקר, "לשאלת אחדות הלשון בשרח של יהודי קונסטנטין", דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ד, כרך א: הלשון העברית, לשונות היהודים (ירושלים תש"ן), עמ' 198-204.

תירוש-בקר,
אחדות הלשון